

# Mitä on piispuus?

Suomalaisten piispojen käsityksiä vuosina 1945–1965

## JOHDANTO

Reformaation myötä luterilaisiin kirkkoihin on syntynyt erityisesti piispanviran tai niin kutsutun kaitsentaviran osalta useita erilaisia virkakäytäntöjä.<sup>1</sup> Euroopan mittakaavassa Suomen kirkko reformoitiin luterilaiseksi kuitenkin verraten vähäisin virkakäytäntöihin liittyvin muutoksin. Piispat ovat reformaation jälkeen vastanneet Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa myös pappien ja seurakuntien kaitsennasta sekä papiston vihkimisestä. Lisäksi Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa säilyi katkeamattomana historiallinen piispanvihkimysten seuraanto eli apostolinen seuraanto 1800-luvun loppuun saakka.<sup>2</sup>

Jos muutokset eivät ole olleet suuria, kuinka ”katolinen” tai kuinka ”luterilainen” käsityksemme piispanvirasta on? Onko Suomen evankelis-luterilaisilla piispoilla yksimielinen käsitys siitä, mihin virkaan heidät on vihitty? Tässä artikkelissa analysoin systemaattisesti sitä, miten Suomen evankelis-luterilaisen kirkon vuosina 1945–1965 virassa toimineet piispat ovat edellä mainittuina vuosina käsittäneet piispanviran. Tarkastelun lähteenä käytän piispojen kirjallista tuotantoa kyseisiltä vuosilta. Käyn aineistoa läpi piispa kerrallaan. Lopuksi tarkastelen kootusti eri piispojen näkemyksiä piispanvirasta.

Uuden piispan tapana on ollut tervehtiä hiipakuntaansa, sen seurakuntia ja papistoa paimen-

kirjeellä, jossa piispa esittää ajatuksiaan ajankohtaisista uskonnollisista ja kirkollisista kysymyksistä.<sup>3</sup> Kirkollisia virkakysymyksiä, näiden joukossa myös piispanvirkaa, käsitellään muiden teemojen ohella useassa vuosina 1945–1965 ilmestyneessä paimenkirjeessä.<sup>4</sup> Tämän lisäksi Suomen kirkon piispat ovat tutkimieni kahdenkymmenen vuoden aikana julkaisseet muita kirkon oppia sekä ajankohtaista tilaa käsitteleviä kirjoituksia. Myös osassa näitä julkaisuja kirkolliset virkakysymykset tulevat tavalla tai toisella esiin.<sup>5</sup> Piispojen kirjallisessa tuotannossa piispalle kuuluvia tehtäviä saatetaan mainita ohimennen toimintakertomusten lomassa tai hyvän piispan ominaisuuksia tuodaan esiin, kun ylistetään samassa virassa toimineita edeltäjiä.<sup>6</sup> Osa piispoista on myös ottanut teoksissaan kantaa piispanviran opilliseen puoleen. Nämä piispat ovat Aleksi Lehtonen, Eelis Gulin, Martti Simojoki, Osmo Alaja sekä Eino Sormunen ja heidän näkemyksiään piispanvirasta vuosien 1945–1965 tuotannossa esittelen seuraavaksi.<sup>7</sup>

## PIISPANVIRKA PIISPOJEN KIRJALLISESSA TUOTANNOSSA

Arkkipiispa Aleksi Lehtonen painottaa toisen maailmansodan jälkeen ilmestyneessä paimenkirjeessään *Paimenkirje 1945 Turun arkkihiippakunnan papistolle ja seurakuntalaisille* kirkon johdon ja kirkon vanhan tradition mukaisen kirkkojärjes-

tyksen merkitystä. Hänen näkemyksensä mukaan ensimmäisen maailmansodan jälkeisinä vainovuosina saatiin nähdä, että ne kirkot, joissa on ollut ”vuosisatojen tradition kannatteleva johto”, ovat parhaiten selviytyneet kirkolle ja kristinuskolle vihamielisten valtiovaltojen kanssa.<sup>8</sup> Arkkipiispa tähdentää, että ulkonaisetkin muodot, joita on koeteltu läpi kirkon historian, ovat lahja eivätkä jotakin hetkessä vaihdettavaa tai pelkästään tilapäisiä ratkaisuja ja titteliasioita. Näitä Jumalan lahjoittamia ajallisia järjestyksiä on syytä pitää arvossa, vaikkei kirkon turva olekaan ulkoisissa seikoissa. Lehtonen myös painottaa, että ulkoiset seikat (kuten kirkkomme perinnäinen virkarakenne) ja sisäiset seikat (se että kirkon perustus ja koossapitäjä on Kristus) eivät ole toisiaan poissulkevia tekijöitä, vaan molemmat ovat olennaisen tärkeitä: kuin sielu ja ruumis.<sup>9</sup> Arkkipiispa Lehtosen mukaan se, että piispanvirka on historiallisen, piispaallisen virkaan vihkimyksen avulla siirtynyt sukupolvelta toiselle (apostolinen seuraanto), takaa, että kirkon johtajaviran takana on koko kirkko sekä menneessä että nykyisyydessä. Näin ollen piispuuden voi luovuttaa jollekin henkilölle vain kirkko itse, jolloin kukaan ei voi itse julistautua piispaksi eikä valtiovalta voi lakkauttaa piispanvirkaa. Piispa pitää apostolista seuraantoa merkityksellisenä, muttei ”maagillisena”. Sellaista käsitystä, että apostolinen perimys tarkoittaisi, että kätten päällepaneminen voisi mekaanisesti ulkoisen toimituksen avulla siirtää salaperäisiä voimiaan vihittävään, piispa kutsuu ”vulgääriksi – katoliseksi ajatukseksi”.<sup>10</sup> Saksassa uskonpuhdistuksen jälkeistä tilaa, jossa seurakunnan ulkonaisesta järjestyksestä huolehtiminen sälytettiin esivallalle, Lehtonen luonnehtii valitettavaksi harhakehitykseksi. Alun perin Lutherin väliaikaiseksi tarkoitamasta järjestelystä tuli pysyvä ja se johti lopulta siihen, että ruhtinasta alettiin pitää maan ylimpänä piispana *summus episcopus*. Lehtosen mukaan Saksassa valtion ote kirkon asioihin on ollut Saksan evankelisen kirkon kuormana aina, kun taas Suomessa tilanne on ollut ”terveen tasapainoinen”.<sup>11</sup>

Tampereen piispa Eelis Gulin kuvailee virkaky-symyksiin liittyvää ekumeenista problematiikkaa kirjassaan *Kristikunnan elämää vv. 1947–52*. Kuvaillaan anglikaanisen kirkon käsitystä *successio*

- 1 Eroja on sekä eri luterilaisten kirkkojen tavassa käsittää kaitsentavirka että viran toteutustavoissa. Luterilaisissa kirkkoissa ei ole ollut yksimielisyyttä siitä, tulisiko kirkon kaitsennallista johtajaa kutsua piispaksi, superintendentiksi, kirkkopresidentiksi vai joksikin muuksi tai tulisiko kaitsennallisen johtajan olla virkaansa erityisesti vihitty. Toisissa luterilaisissa kirkkoissa on arvostettu apostolista seuraantoa, jossa uuden piispan vihki aina toinen jo vihitty piispa, kun taas toisissa kirkkoissa tällaisen apostolisen seuraannon palauttamista kirkkoon on jopa vastustettu. Alkususäyksenä näiden erilaisten rakenteiden synnylle voidaan pitää Lutherin ratkaisua nimetä ruhtinaspiispoja kirkon kaitsentaa hoitamaan. Tähän ratkaisuun ajoi käytännön sanelema tarve, sillä piispoja ei lähtenyt mukaan reformaatioon.
- 2 Cleve 1993, 72; Parvio 1970, 127, 132–133. Ensimmäisen luterilaisen Turun piispan Martti Skytten vihki piispaksi aikanaan Rooman kirkon konsekroima Petrus Magni. Apostolinen seuraanto säilyi Suomessa vuoteen 1884 saakka, jolloin kaikki piispat kuolivat lyhyen ajanjakson sisällä ja uuden piispan vihkimisestä vastasi systemaattisen teologian professori A. F. Granfeldt.
- 3 Simojoki 1960, 5.
- 4 Paimenkirjeitä tutkittavana aikana kirjoittivat Alaja 1959, 52–58; Gulin 1945, 20–21; Lehtinen 1958, 13–14, 20; 1945, 37–42, 79–80, 81, 85; Malmivaara 1945, 60–64, 74, 80–81; Rosenqvist 1954, 126, 185–186; Salomies 1946, 110–112; Simojoki 1952, 48–69; 1960, 54–57, 68–91.
- 5 Tällaisia muita julkaisuja ovat mm. Alaja 1962, 18; Gulin 1952, 32–35; von Bonsdorff 1947, 81–90; Lehtonen 1950, 42–44, 49, 81; Salomies 1947, 19–22; 1952, 98; Sormunen 1963, 65–75.
- 6 Mainintoja piispalle kuuluvista tehtävistä ks. Gulin 1952, 5; von Bonsdorff 1947, 81–90; Lehtonen 1947, 36–45; 1950, 81; Malmivaara 1947, 32; Rosenqvist 1954, 126; Salomies 1947, 19, 21–22; Sormunen 1947, 22–27; 1957, 23–29; mainintoja piispanviran luonteesta tai hyvän piispan ominaisuuksista ks. Gulin 1945, 20–21; von Bonsdorff 1947, 81–90; Lehtonen 1945, 7–11; 1947, 4–10; Malmivaara 1945, 7–14; Rosenqvist 1954, 126, 185–186; Salomies 1946, 10–12; 1947, 7–8. Edeltäjistä puhutaan hyvien tapojen mukaisesti vain hyvää. Lehtonen 1945, 6: ”Autioksi käy mieli, jos sielussa on ylenkatseellista arvos-telumieltä heitä kohtaan, jotka virassa kävivät edellä.”
- 7 Piispanviran oppiin liittyviä näkemyksiä tuovat esiin Alaja 1959, 52–56; Gulin 1952, 32–33; Lehtonen 1945, 38–42; Simojoki 1960, 56–57, 81–91; Sormunen 1947 6–7; 1962, 65–74.
- 8 Lehtonen 1945, 37–39.
- 9 ”Kirkon perustus ja koossapitäjä on Kristus. Mutta samalla pidämme arvossa Jumalan lahjoittamia arvokkaita ajallisia järjestyksiä. Toistan vielä: muoto ja sisällys, henki ja ajalliset puvut eivät ole toistensa vihollisia. Älkäämme luisuko yksipuoliseen spiritualismiin. Sielulla on ruumis. Niin ovat myös tunnustuksemme muodot – meille kalliita. Samoin myös kirkkomme perinnäinen järjestysmuoto. Erityisen arvokasta siinä on myös se, että meidät täten sidotaan havainnollisesti entisiin kristillisiin sukupolviin...” Lehtonen 1945, 40.
- 10 Lehtonen 1945, 38.
- 11 Lehtonen 1945, 39, 41–42.

*apostolicaan*<sup>12</sup> perustuvasta virasta, tulee hän maininneeksi, että luterilaisen ajattelutavan mukaan on outoa, että ulkonaiselle asialle annetaan niin suuri sisäinen arvo kuin Englannin kirkossa apostoliselle seuraannolle annetaan. Hänen mukaansa koko virkakäsitys kääntyy pääläelleen, jos apostolista seuraantoa pidetään perustavan tärkeänä viran kannalta. Tällöin ei enää Sana luo virkaa, vaan virka luo Sanan, jolloin Kristus tulee sidotuksi kirkkoonsa eikä enää olekaan kirkon Herra. Gulin huomauttaa, että kirkon yhtämittainen jatkuvuus apostolien ajoista saakka on toki kaikille kirkkoille tärkeä, vaikkakin sen sisältö on eri kirkkoissa hieman erilainen.<sup>13</sup>

Martti Simojoki toimi Mikkelin piispana vuosina 1952–1959, Helsingin hiippakunnan ensimmäisenä piispana vuosina 1959–1964 ja tämän jälkeen arkkipiispana vuoteen 1978. Hän käsittelee laajasti virkakäsymyksiä paimenkirjeissään *Kristus on ensimmäinen: Paimenkirje Mikkelin hiippakunnan seurakunnille* sekä *Kirkko ja nykyaika*.<sup>14</sup> Vuonna 1952 julkaistussa kirjeessä *Kristus on ensimmäinen* Simojoki lähtee analysoimaan kirkon virkaa Augsburgin tunnustuksesta käsin. Hänen mukaansa on tärkeä ottaa huomioon, että Augsburgin tunnustuksessa kirkollisesta virasta puhutaan nimenomaan uskoa ja oppia koskevien artiklojen alla. Näin ollen kirkon virka kuuluu Simojoen mukaan olennaisesti uskoon eikä ole vain uskosta johdettavissa oleva käytännön järjestely. Jokaisella kristityllä on yleisen pappeuden nojalla oikeus ja velvollisuus viedä evankeliumia eteenpäin, mutta Jumala on säätänyt evankeliumin viran, jotta välttyttäisiin epäjärjestykseltä. Evankeliumin virka on siis Jumalan säätämä ja asettama.<sup>15</sup> Kirkon virka kuuluu Simojoen mukaan Augsburgin tunnustuksen perusteella itse kirkon olemukseen, siihen mikä on kirkon ”*esse*” eikä ole vain jotain, joka on kirkon olemuksesta erillinen mutta sille hyväksi, ”*bene esse*”.<sup>16</sup>

Simojoki toteaa, että saarnavirka kuuluu kirkon perusteisiin yhdessä Kristuksen ja evankeliumin kanssa. Simojoen mukaan nämä kolme kirkon kivijalkaa – Kristus, evankeliumi ja virka – voidaan laittaa keskinäiseen arvojärjestykseen joko korkeakirkollisella tai evankelisella tavalla. Korkeakirkollisella tavalla tulkittuna järjestys olisi: Kristus, virka, evankeliumi, ja evankelisella tavalla tulkittuna:

Kristus, evankeliumi, virka. Kummassakin tavassa Kristus on ensimmäinen, mutta evankeliumin ja viran keskinäinen arvojärjestys poikkeaa toisistaan. Simojoen mukaan katolisessa kirkossa noudatetaan korkeakirkollista näkemystä, jonka mukaan virka tulee ennen evankeliumia. Korkeakirkolliseen arvojärjestykseen viittaa Simojoen näkemyksessä *successio apostolica* -opin hyväksyminen. *Successio apostolica* -oppi sisältää Simojoen mukaan ajatuksen, että papin työn pätevyys ei riipu papin teoista vaan siitä, että hänet on vihitty Kristuksen edustajaksi. Näin ollen evankeliumi tulee tässä katsantokannassa vasta viran jälkeen, sillä papin toimet saavat oikeutuksensa Kristuksen valtuutuksesta eikä siitä, että ne palvelevat evankeliumia.<sup>17</sup> Evankelista arvojärjestystä Simojoki pitää luterilaisten tunnustuskirjojen mukaisena. Tällöin virka on evankeliumin palveluksessa, jolloin evankeliumi tulee ennen virkaa. Simojoen mukaan korkeakirkollisen ja evankelisen virkakäsityksen erojen taustalla on erilainen jumalakuva. Korkeakirkollisen ajattelun takana on hänen mukaansa näkyvissä staattinen jumalakuva, kun taas evankelisen käsityksen taustalla vaikuttaa Simojoen mukaan dynaaminen jumalakuva. Luterilaisille viran arvovalta ei perustu kerran saatuun vihkimykseen ja seuraantoon vaan siihen, että elävä Herra on nyt läsnä, toteaa Simojoki.<sup>18</sup>

Kirkon virasta voidaan Simojoen mukaan käyttää nimityksiä evankeliumin virka tai Kristuksen palvelijan virka, sillä luterilaisen käsityksen mukaan kirkossa on vain yksi virka, jolla on eri tarkoituksia varten useampia muotoja. Simojoki toteaa, että piispuus ei ole mikään erityinen virka vaan vain yksi papinviran muoto. Samoin diakonin ja diakonissan tai seurakunnan kanttorin virkoja on pidettävä eräinä Kristuksen palvelijan viran muotoina. Simojoen mukaan elävän elämän tarpeet ovat synnyttäneet erilaisia uusia ”virkoja”, joissa miehet ja naiset palvelevat evankeliumin asiaa. Tällaisissa uusissa ”viroissa” toimivia henkilöitä ei Simojoen mukaan kenties enää voida pitää maallikoina, sillä hekin ovat palvelemassa eräitä evankeliumin viran haaroja.<sup>19</sup>

Vuonna 1960 ilmestyneessä teoksessaan *Kirkko ja nykyaika* piispa Simojoki toteaa, että kirkon järjestystä koskevat kysymykset on ratkaistava sen mukaan, mikä parhaiten edistää Jumalan sanan ja

evankeliumin asiaa maailmassa.<sup>20</sup> Jälleen Augsburgin tunnustukseen viitaten Simojoki mainitsee, että papinvirka on Jumalan asettama, mutta painottaa, että kaikki kristityt on kuitenkin jo kasteessa vihity papeiksi. Simojoen mukaan erityinen pappeus ja kaikkien kastettujen pappeus kuuluvat yhteen. Erityisen viran hoitajana pappi suorittaa kaikkien puolesta sen, mihin jokaisella on yhtäläinen oikeus mutta mitä kaikki eivät voi samaan aikaan suorittaa.<sup>21</sup> Simojoki huomauttaa, että korkeakirkollisuudessa asetetaan virka evankeliumin edelle siten, että sanan ja sakramenttien pätevyyden ajatellaan johtuvan oikein virkaan vihitystä henkilöstä, joka niitä käyttää. Simojoen mukaan tällainen korkeakirkollisuus merkitsee luopumista uskonpuhdistuksen keskeisimmistä totuuksista.<sup>22</sup>

Samassa teoksessaan piispa Simojoki mainitsee, että Lutherin mukaan kirkon instituutiot tai säädetyt virat eivät ole kirkon varsinaisia ilmenemismuotoja. Toisaalta kuitenkin Lutherin mukaan kirkon varsinaisiin ilmenemismuotoihin kuuluvat monet papiston tehtäviksi mielletyt tehtävät kuten saarnaaminen ja sakramenttien jakaminen, syntien anteeksi antaminen ja saarnaajien kutsuminen. Simojoen mukaan kirkon elämään kuuluvat instituutiot, kuten säädetyt virat, lukeutuvat kirkon elämään kuuluviin ihmissäännöksiin (*iure humano*), mutta näiden kirkollisten ihmissäännösten voi ajatella palvelevan sitä, mikä perustuu Jumalan säätämykseen (*iure divino*).<sup>23</sup> Määräysvalta kirkossa kuuluu kuitenkin aina Jumalan sanalle, ei papeille eikä maallikoille.<sup>24</sup>

Kirkollisen ”äärioikeiston” ja ”äärivasemmiston” kirkkokäsityksissä Simojoki näkee samaa ehdottomuutta, vaikka ne näyttäytyvätkin kirkkokäsityksissään ikään kuin toistensa vastakohdilta. Kirkollisen ”äärioikeiston” kirkkokäsityksillä Simojoki tarkoittaa Rooman kirkon sakramentaalista kirkkokäsitystä, anglikaanien *successio*-ajatusta<sup>25</sup> ja niiden vastapuolena ”äärivasemmiston” käsityksenä helluntailiikkeen ja muiden vastaavien kristillisten liikkeiden pyrkimystä mahdollisimman samanlaiseen kirkkojärjestykseen kuin alkuseurakunnissa. Simojoen mukaan kaikissa näissä usko sidotaan tietynlaiseen seurakuntajärjestykseen ja seurakuntajärjestykselle annetaan luterilaisen näkemyksen mukaan liian

suuri merkitys. Tällöin pelkona on, että seurakuntajärjestyksestä tulee melkein uskonkappale, jolloin itse pelastussanoma jätetään huomioimatta. Luterilaisten tulisi Simojoen mukaan pysyä tiukkoina molemmista suunnista, ”vasemmalta ja oikealta”, tulevien vaatimusten edessä.<sup>26</sup>

Mikkelin piispana Martti Simojokea seurannut Osmo Alaja paneutuu pohtimaan virkakysymyksiä ja siinä samalla myös piispanvirkaa vuoden 1959 paimenkirjeessään *Pientä puhetta papeille ja maallikoille, kirje Mikkelin hiippakunnan seurakunnille*. Alaja painottaa, että *successio apostolica*<sup>27</sup> ja piispan suorittamaa papiksivihkimystä ei saa pitää papispviran välttämättömänä ehtona. Hänen mukaansa ekumeeniset neuvottelut Englannin kirkon kanssa ovat alkaneet jo vaikuttaa Suomessa kirkkokäsitteiden muutostyöryhmän näkemyksiin.<sup>28</sup> Kirjeessään piispa Alaja kuvaa, kuinka hän on yhdessä TT Olavi

12 Gulin 1952, 32–33.

13 Gulin 1952, 33–34.

14 Simojoki 1960, 5. Kirjan esipuheessa Simojoki toteaa, että tultuaan vasta perustetun Helsingin hiippakunnan piispaksi hän ei ole koonnut ajatuksiaan perinteisen ”paimenkirjeen” muotoon, koska on sellaisen jo Mikkelin hiippakunnalle julkaissut. Lisäksi hänen valitsemallaan aiheella on Helsingin hiippakunnan rajat ja papintyön ylittävää yleisempääkin mielenkiintoa. Simojoki 1952, 48–69; 1960, 54–57, 68–91.

15 Simojoki 1952, 67–68.

16 Simojoki 1952, 58.

17 Simojoki 1952, 59–63.

18 Simojoki 1952, 62–63.

19 Simojoki 1952, 68. Simojoki ei sen enempää tarkenna, mitä uusia virkoja hän tarkoittaa.

20 Simojoki 1960, 56.

21 Simojoki 1960, 78.

22 Simojoki 1960, 81. ”Korkeakirkollisuus mikä asettaa evankeliumin edelle viran, niin että sanan ja sakramenttien pätevyys muka johtuu siitä että oikein virkaan vihity henkilö niitä käyttää, merkitsee luopumista uskonpuhdistuksen keskeisimmistä totuuksista.”

23 Simojoki 1960, 56–57.

24 Simojoki 1960, 74.

25 Simojoki 1960, 89. Simojoki käyttää termiä ”successio-ajatus” siitä, mistä itse käytän termiä ”apostolinen seuraanto”.

26 Simojoki 1960, 89–90.

27 Alaja 1959, 55. Alaja käyttää termiä *successio apostolica* viitattaessaan anglikaaniseen käsitykseen piispan suorittamasta papiksivihkimyksestä.

28 Alaja 1959, 55–56.

Kareksen<sup>29</sup> kanssa osoittanut edellisessä kirkolliskokouksessa, että kirkkokäsikirjakomitean piispanvirkaa koskeviin muutosehdotuksiin kätkeytyi vaikutteita anglikaanisista kirkko- ja virkakäsityksistä.

Alajan mukaan anglikaaninen vaikutus näkyi kahdessa piispanvirkaan liittyvässä komitean muutosehdotuksessa. Ensimmäinen muutos koski luvun 14 otsikkoa. Otsikko ”Piispan virkaanasettamisesta” oli ehdotuksessa muutettu muotoon ”Piispaksivihkiminen”. Alajan mielestä on yhdentekevää puhutaanko virkaan asettamisesta vai vihkimisestä, sillä kirkkolaissa on joka tapauksessa säädetty, että piispa on nimityksensä jälkeen vihittävä virkaansa. Kuitenkin sana ”piispaksivihkiminen” vaatisi Alajan mukaan kirkolta tunnustautumista Suomen evankelis-luterilaiselle kirkolle vieraisiin käsityksiin piispuudesta.

Toinen ehdotukseen tehty muutos koski luvun 15 säännöstä. Säännöksen mukaan piispan ollessa estynyt tuomiorovasti tai joku tuomiokapitulin pappisasessoreista voi toimittaa papiksi vihkimisen. Tämä säännös oli ehdotuksessa jätetty kokonaan pois. Alaja huomauttaa, että ajatus, jonka mukaan vain piispa voi suorittaa papiksivihkimisen, kuuluu anglikaanis-korkeakirkolliseen näkemykseen piispuudesta. Hänen mukaansa on selvää, että kirkkokäsikirjaan esitetyt muutokset johtuvat Englannin kirkon ja Suomen kirkon 1930-luvulla käymistä ekumeenisista neuvotteluista.<sup>30</sup> Canterburyn konvokaation asiakirjoihin perehtyneen Alajan mukaan Suomen kirkon ja Englannin kirkon täydellisen ehtoollisyhteyden edellytykseksi oli asetettu ”yhteinen piispanvirka” ja piispan suorittama pappisvihkimys. Alaja huomauttaa, että konvokaation päätöksessä piispajohtoisen pappisvihkimyksen osalta ”kirkkomme piispat saavat kehotuksen ryhtyä toimenpiteisiin, ’saattaakseen Suomen kirkon käytännön asiassa epäilyksen ulkopuolelle’”.<sup>31</sup> Tällä Alaja tarkoitti sitä, että suomalaiset olivat 1930-luvun neuvotteluissa sitoutuneet huolehtimaan siitä, että pappisvihkimykset ovat vastaisuudessa aina piispojen suorittamia. Alajan mukaan olisi ollut todella ihmeellinen yhteensattuma, jos käsikirjakomitea olisi keksinyt ehdottaa muutosta luvun 15 säännökseen ilman Englannin kirkon asettamia ehtoja. Alajan mukaan yhteys anglikaaniseen kirkkoon ei saa edel-

lyttää sellaisia muutoksia kirkkolakiin ja kirkkokäsikirjaan, että vain apostolisessa seuraannossa olevan piispan suorittama pappisvihkimys katsotaan pätevän viran välttämättömäksi ehdoksi.<sup>32</sup>

Alajan mukaan edesmenneen arkkipiispa Erkki Kailan kirjeestä Canterburyn arkkipiispalle maaliskuun 10. päivänä vuonna 1936 käy ilmi, että Suomen kirkon piispat ovat olleet tietoisia siitä, kuinka suurista asioista anglikaanikirkon asettamissa ehdoissa oli kysymys. Arkkipiispa Kailan kirje saa Alajalta tunnustusta siitä seikasta, että sen myötä myös luterilainen käsitys virasta on tuotu Englannin kirkolle julki. Toisaalta Alaja myös kritisoi Kailan kirjetä toteamalla, että edes kohteliaisuussyistä Kailan ei olisi pitänyt kirjoittaa kirjeessään sanaa kirkko isolla alkukirjaimella, sillä sellainen menettely ei vastaa suomalaista näkemystä kirkosta.<sup>33</sup>

Kuopion piispa Eino Sormunen käsittelee ohimennen piispanvirkaa Kuopion hiippakunnan viisivuotiskertomuksessa *Kuopion Hiippakunta 1.9.1942–1.9.1947*. Piispa esittää huolensa, että ”hetkellisten mielialojen vallassa tehdyt ratkaisut”<sup>34</sup> kirkolliskokouksessa voivat muuttaa piispanihannetta kirkossa. Hän painottaa, että piispanihanne on varjellut kirkon hengellistä itsenäisyyttä, joten menetyks olisi suuri. Hänen mielestään olisi todellinen voimnlähde, jos kaikki kirkossa ymmärtäisivät, että virka ei ole ihmissäädös, vaan Kirkon Herran asettama hengen virka.<sup>35</sup>

Perinpohjaisemmin Sormunen käsittelee kirkollista virkaa kirjassaan *Kirkko, Kristuksen ruumis* (1962). Sormusen mukaan kirkon virkaa ja vihkimystä tarkasteltaessa tulee esiin, ettei niissä ole kyse vain ”järjestyksen vuoksi” tapahtuvista toimenpiteistä vaan kirkon olemuksesta ja tehtävästä. Hänen mukaansa virka kuuluu kirkon perusrakenteisiin siinä missä Raamatun kaanon ja tunnustuskin. Virkakin on osa kirkon olemusta (*esse ecclesiae*), ei vain olemukseen liittyvä, kirkon hyväksi nähty asia (*bene esse ecclesiae*).<sup>36</sup> Sormunen perustelee kirkkokäsitystään tuomalla esiin, miten sekä kolmijakoinen virkarakenne (piispa, presbyteri, diakoni) että kätten päällepaneminen juontuvat jo Uudesta testamentista. Kätten päällepanemisesta hän toteaa, että tutkijat ovat nykyään yksimielisiä siitä, ettei kyseessä ole pelkkä kaunis seremonia, vaan kätten päälle-



paneminen välittää Pyhän Hengen lahjan. Sormunen kuitenkin toteaa, että tämä Pyhän Hengen lahja ei merkitse lähtemätöntä luonnetta.<sup>37</sup> Hän tuo esiin, että tutkijoiden mukaan Uudesta testamentista ei löydy todistusta siitä, että kätten päällepaneminen olisi pelkkä ulkonainen merkki, jolla ei olisi sisällöllistä merkitystä. Tämän lisäksi tutkijat ovat Sormusen mukaan sitä mieltä, että ordinaatiolla on sakramentaalisen toimituksen arvo. Sormusen mukaan vihkimisen uskonnollisen merkityksen oivaltamista on hankaloittanut se, että on sekoitettu elinikäisen viran antaminen (ordinaatio) ja rajoitettu tehtävä tai tiettyyn virkaan asettaminen (installaatio). Hänen mukaansa pahinta haittaa tutkimukselle on aiheuttanut Georg Rietschel, joka on selittänyt ordinaation puhtaasti oikeus-hallinnolliseksi viran ja valtuutuksen antamiseksi ilman mitään liturgis-uskonnollista merkitystä.<sup>38</sup>

Lutherin kirjoitukset kirkollisesta virasta Sormunen näkee osittain ongelmallisina. Toisaalta hän löytää Lutherin teksteistä perustelut sille, että Pohjoismaat säilyttivät vanhan piispallisen järjestyksen. Toisaalta taas hän myös ymmärtää, että Lutherin tapa perustella virkaa yleisestä pappeudesta käsin on aiheuttanut paljon vaivaa Saksassa.<sup>39</sup> Ruotsi-Suomen luterilaisen kirkon perinteen hän toteaa näyttäneen muun muassa Saksan luterilaiselle kirkolle esimerkillisenä, kun siellä piispuus uudistettiin 1900-luvulla. Hän tuo myös esiin, että Ruotsin ja Suomen kirkkojärjestyksistä otetaan usein mallia, kun syntyviin uusiin kirkkoihin halutaan luoda piispallinen kirkkojärjestys.<sup>40</sup>

Apostolisesta seuraannosta Sormunen toteaa, että katolinen kirkko perustelee kirkon sanoman apostolisuutta *successio apostolica* -opilla, ja jatkaa, että katolisessa kirkossa pappi saa vihkimyksessä lähtemättömän luonteen *character indelebilis*. Sormusen mukaan luterilainenkin kirkko puhuu seuraannosta ja traditiosta, mutta ne eivät kuvaa viran lähtemätöntä luonnetta, vaan annetun tehtävän jatkamista edeltäjän jälkeen. Tällaisesta seuraannosta Sormunen käyttää nimitystä *successio functionalis*.<sup>41</sup>

Sormunen huomauttaa, että vielä ei ole ratkaistu, onko oikein puhua kolmesta virasta vai yhdestä virasta, johon sisältyy eri asteita ja näille erilaisia tehtäviä.<sup>42</sup> Hänen mukaansa kysymykseen luo valoa

Hippolytuksen kaaneoneissa oleva määräys, jonka mukaan kätten päällepanemista ei tarvita silloin, kun tunnustaja vihitään diakoniksi tai papiksi, mutta jos hänestä tulee piispa, hänelle on suoritettava kätten päällepaneminen.<sup>43</sup> Tästä huolimatta Sormunen kuitenkin toteaa, että luterilainen kirkko periaatteessa pitää kiinni siitä, että sanan virka on vain yksi.<sup>44</sup>

Sormusen mielestä ei ole syytä poiketa kirkon vanhasta perinteestä niin kauan, kun kirkossa on nimenomaan piispalle tai hänen määräämälleen

29 Vuonna 1962 Olavi Kares vihittiin Kuopion hiippakunnan piispaksi.

30 Alaja 1959, 52–54. Pajunen 2008, 27–42 sisältää yksityiskohtaisen kuvauksen neuvottelujen kulusta.

31 Alaja 1959, 54. Alaja käyttää suoraa käännöstä konvokation asiakirjasta *Convocation of Canterbury 1948*. ”Further, and as it means towards such a complete unity, this House, noting that the Episcopal Ordination of Presbyters is the regular practice of the Church will take steps to put the practice of the Church of Finland beyond doubt, approve the following recommendations – –.”

32 Alaja 1952, 54.

33 Alaja 1952, 54.

34 Sormunen 1947, 5–6. Sormunen kuvailee, kuinka kirkon kulkeminen yhä täydellisempää demokratiaa kohden voi olla suuri virhe.

35 Sormunen 1947, 6–7.

36 Sormunen 1962, 68–69. Tätä näkemystä hän perustelee seuraavilla aiheita käsittelevillä tutkimuksilla: H. von Campenhausen, *Kirchliches Amt*; Hans Dombois, *Ordnung und Unordnung der Kirche*; Heinz Schütte, *Um die Wiedervereinigung im Glauben*; En Bok om kyrkans ämbete; En bok om kyrkan; H. Echternach, *Segnende Kirche*; J. Heubach, *Die Ordination zum Amt der Kirche*; E. Sommerlath, *Amt und allgemeines Priestertum*; E. Lohse, *Die Ordination*; H. Lieberg, *Amt u. Ordination*.

37 Sormunen 1962, 67. Tätä toteamusta, hän ei erittele tai perustele tässä kohtaa sen tarkemmin, se on vain aiheeseen liittyvä sulkumerkkien väliin laitettu huomautus. Sivulla 80 hän toteaa, että katolisessa kirkossa pappi saa vihkimyksessä lähtemättömän luonteen (*character indelebilis*).

38 Sormunen 1962, 65–68.

39 Sormunen 1962, 66.

40 Sormunen 1962, 72.

41 Sormunen 1962, 80.

42 Sormunen 1962, 73.

43 Sormunen 1962, 67.

44 Sormunen 1962, 73.

nimettyjä tehtäviä, varsinkin kun piispalla ei ole seurakuntaa, johon hänet ”virkaanasetettaisiin”. Sormusen mukaan on asiasta tehdä liian suurta numeroa ja puhua ”korkeakirkollisuudesta” tai ”katolisuudesta”, sillä piispanvirassa on kysymys uskollisuudesta jo alkukirkon ajoista asti vallinneille perinteille. Sormusen mukaan myös kätten päällepanemiseen sisältyvästä alkukristillisyyden pelastusrealismista on syytä pitää kiinni. Hän toteaa tiukasti, että raamatullisen kätten päällepanemisen leimaaminen magiaksi on hämäämistä. Hän myös varoittaa miedontamasta käsityksiä piispanvirasta ja kätten päällepanemisesta rationalismilla tai reformoidulla spiritualismilla.<sup>45</sup>

## JOHTOPÄÄTÖKSET

Tutkimusaineiston perusteella voidaan todeta, että tutkimallani ajanjaksolla kaikki piispat tuntuvat olevan yksimielisiä siitä, että Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa piispanvirka on järjestetty oikein ja luterilaisesti. Kiinnostavalla tavalla he kuitenkin näyttävät olevan erimielisiä siitä, mitä piispanvirasta tai apostolisesta seuraannosta tulisi ajatella. He eivät jaa yksimielistä käsitystä siitä, miten luterilainen kaitsentavirka tulisi käsittää. Erimielisyyttä piispojen ajattelussa esiintyy esimerkiksi siitä, missä määrin virka on käytännön järjestely ja missä määrin Jumalan asettama kirkkoon olemuksellisesti kuuluva instituutio. Luterilaisessa kirkkoperheessä on siis jopa yhden kansallisen kirkon sisällä ja verraten lyhyen ajanjakson aikana vallinnut monta erilaista näkemystä piispanvirasta.

Siitä, miten kätten päällepaneminen tulisi nähdä luterilaisissa kirkoissa, ei piispoilla ole yhtenäistä käsitystä. Arkkipiispa Aleksi Lehtonen pitää piispallista kirkkojärjestystä sekä apostolista seuraantoa hyvinä asioina Suomen kirkon kannalta. Hän pitää näitä molempia Jumalan antamina arvokkaina lahjoina, mutta silti ulkoisina seikkoina. Tällaiset ulkoiset seikat ovat hänen mukaansa kuitenkin myös tärkeitä. Historiallisen piispanviran ja apostolisen seuraannon tärkeyttä hän perustelee puhtaasti käytännön syillä. Piispallinen kirkkojärjestys ja apostolinen seuraanto ovat kirkon turvaksi valtiovaltojen asettamien uhkien edessä. Lehtosen mukaan kätten päällepano on ulkoinen toimitus,

jonka ei voi ajatella siirtävän mitään sisäistä vihittävään. Kritisoimaansa ajattelutapaa, jossa vihittävään siirtyy ”salaperäisiä voimia”, hän kutsuu vulgääriksi ja katolilaiseksi.

Piispat Gulin, Alaja ja Simojoki näkevät anglikaanisen kirkon *successio apostolica* -opin olevan selkeässä ristiriidassa luterilaisen kirkon opin kanssa ja rajoittavan Jumalan valtaa. Gulinin mukaan asiat kääntyvät pääläelleen, jos apostolinen seuraanto vaaditaan ehdottomasti, sillä tällöin virka luo Sanan eikä Sana luo virkaa. Samaa tuo esiin Simojoki, jonka mukaan apostolisen seuraannon vaatiminen asettaa viran evankeliumin edelle. Alajan on mahdollon hyväksyä, että vain piispalle rajattaisiin oikeus vihkiä pappeja. Alaja ja Simojoki myös painottavat selkeästi, että luterilaisten tulisi pysyä tiukkoina muualta tulevien vaatimusten edessä. Alaja näkee anglikaanisen käsityksen selkeimpänä ajankohtaisena uhkana virkaopin kannalta, Simojoki edellä mainittujen lisäksi myös roomalaiskatolisten sekä helluntailaisten tai helluntailais-tyyppisten liikkeiden näkemykset. Piispanvirkaan liittyvät kysymykset nousevatkin piispojen teoksissa usein esiin yhteydessä ekumeenisiin kysymyksiin. Toisaalta piispat nousevat puolustamaan Suomen kirkon kirkkojärjestystä Englannin kirkon painottamia näkökantoja vastaan ja toisaalta vastaavat väitteisiin laitoskirkon korkeakirkollisuudesta. Osmo Alaja epäilee ilmeisen aiheellisesti Englannin kirkon kanssa käytyjen keskustelujen vaikuttaneen suoraan kirkkokäsikirjatyöryhmän esitykseen.

Eino Sormunen painottaa piispoista vahvimmin piispanviran ja kätten päällepanemisen merkitystä, vaikkei *successio apostolica* -oppia allekirjoitakaan. Hänen mukaansa kätten päällepanossa siirtyy vihittävään Pyhän Hengen lahja, ja hän varoittaa, että toimituksen merkitystä ei saa laimentaa rationalismilla tai leimata magiaksi. Kirkollisen viran Sormunen näkee kuuluvan Jumalan säätämysten piiriin (*iure divino*). Hänen mielestään olisi todellinen voimanlähde, jos kaikki kirkossa ymmärtäisivät, että virka ei ole ihmissäädös, vaan kirkon Herran asettama hengen virka. Sormunen poikkeaa muista myös siinä, että hän asettaa viran Raamatun kaanonin ja tunnustuksen kanssa tasa-arvoiseksi: virka kuuluu kirkon perusrakenteisiin. Sormunen

ei tyydy luterilaisuudessa vallinneeseen käsitykseen siitä, että virka on pohjimmiltaan yksi. Hänen mukaansa kysymystä ei ole vielä ratkaistu. Hän nostaa esiin Hippolytuksen kaanoneista tekstikatkelman, jonka perusteella voisi päätellä piispanviran olevan jonkinlaisessa erityisasemassa suhteessa papin ja diakonin virkaan. Katolisen kirkon *character indelebilis* -oppia hän ei allekirjoita, vaan toteaa, että Pyhän Hengen lahjan saaminen vihkimyksessä ei kuitenkaan tarkoita lähtemätöntä luonnetta.

Sekä Alaja että Sormunen pelkäävät, että kirkolliskokouksissa<sup>46</sup> tehdään sellaisia muutoksia, jotka vaikuttavat Suomen evankelis-luterilaisen kirkon käsitykseen piispuudesta. Alaja on huolissaan, että kirkon oppi muuttuu kirkolliskokouksessa esiteltujen kirkkokäsikirjan muutosehdotusten vuoksi piispanviran merkitystä yhä enemmän korostavaksi. Sormunen sen sijaan on huolissaan siitä, että hetkellisissä mielijohteissa tehdyt ratkaisut vähentävät piispanviran merkitystä. Alaja ja Sormunen ovat yhtä mieltä, että kirkolliskokouksessa ei ole riittävästi ymmärtämystä kirkollisesta virkakäsityksestä.

Sekä arkkipiispa Lehtonen että piispa Sormunen painottavat piispanviran merkitystä kirkon itsenäisyyden kannalta. Lehtosen mukaan kirkot, joissa on traditionaalinen kirkon johto, ovat selviytyneet parhaiten valtiovaltojen hyökkäyksistä. Sormusen mukaan piispaihanne on varjellut kirkon hengellistä itsenäisyyttä. Molemmat pitävät apostolista seuraantoa merkityksellisenä, vaikka Lehtonen pitääkin sitä puhtaasti ulkoisena toimituksena kun taas Sormusen mukaan kätten päällepanemisella on myös sisällöllistä merkitystä.

Simojoen mukaan saarnavirka kuulu kirkon elementteihin yhdessä Kristuksen ja evankeliumin kanssa, mutta virka on tässä arvojärjestyksessä viimeisenä ja palvelee evankeliumia. Evankeliumin ja viran välinen suhde on siis alisteinen, palvelussuhde. Kirkollisen viran Simojoki näkee hyvin laajasti kaikkien kastettujen pappudesta käsin. Piispa Simojoen mukaan kirkollisen viran toteutumismuodot kuuluvat ihmissäädöksiin (*iure humano*), vaikka virka sinänsä onkin Jumalan asettama ja kuuluu kirkon olemukseen, siihen mikä on kirkon *esse*. Jumala on säätänyt saarnaviran, muttei sitä, miten virka kirkon käytännössä toteutuu. Kirkollisen vi-

ran arvon Simojoki näkee siinä, että se palvelee sitä, mikä perustuu Jumalan säätämukseen (*iure divino*).

Sormunen taas toivoo kaikkien kirkossa ymmärtävän, että virka ei ole ihmissäädös. Lisäksi hän nostaa viran tasa-arvoiseksi Raamatun kaanonin ja tunnustuksen kanssa. Arkkipiispa Lehtosen mukaan virka kuuluu kirkon ulkoisiin seikkoihin, mutta hänen mukaansa ulkoiset ja sisäiset eivät ole toisiaan poissulkevia tekijöitä. Lehtosen ajattelussa ulkoiset ja sisäiset seikat ovat toisilleen rinnakkaisia ja varsin tasa-arvoisia. Hän vertaa ulkoisia ja sisäisiä seikkoja sieluun ja ruumiiseen.

Simojoen näkemyksen mukaan piispanvirka on yksi käytännön tarpeista syntynyt pappouden muoto ja pappuus yksi Kristuksen palvelijan viran muoto. Muita Kristuksen palvelijan viran muotoja on esimerkiksi diakonin työ ja kanttorin työ sekä muut mahdolliset aikakauden tarpeiden synnyttämät evankeliumin palvelijan tehtävät, joita sekä miehet että naiset toteuttavat. Simojoki ei kuitenkaan tarkenna, mitä muita tehtäviä tai ”virkoja” hän tällä tarkoittaa. Simojoen ajattelussa papiston ja maallikoiden välinen ero hämärtyy ja pappuus laajimmillaan ajateltuna sisältää myös naispuolisia toimijoita. Simojoen mukaan viran ilmenemismuodot voivat ja saavat muokkautua aikakauden ja kunkin seurakunnan tarpeiden mukaan. Uusia kirkon virkoja syntyy seurakunnan tarpeiden mukaan ja näissä toimivia henkilöitä ei kenties enää voida kutsua maallikoiksi. Kaikki pappuus juontaa juurensa kastettujen yleiseen pappuuteen. Periaatteessa kenellä tahansa kristityllä on yhtäläinen oikeus saarnata ja toimittaa sakramenteja. Kuitenkin Jumala on käytännön syistä, yleisen järjestyksen säilymisen vuoksi, asettanut erityisen pappouden.

On mielenkiintoista huomata, että jo tutkimalani ajanjaksolla, vuosina 1945–1965, piispanvirkaa koskevat kysymykset nousevat esiin erityisesti tilan-

45 Sormunen 1962, 73–74.

46 Sormunen on kirjoittanut huolistaan vuonna 1945, kun kirkolliskokouksessa on käsitelty synodaalista kirkkojärjestyksestä. Alaja on kirjoittanut huolistaan vuonna 1960, kun kirkolliskokouksessa on käsitelty kirkkokäsikirjan muutosehdotuksia.



teissa, joissa Suomen evankelis-luterilaisen kirkon linjaa peilataan toisiin kirkkokuntiin tai herätysliikkeisiin. Tämän huomion perusteella voidaan näin ollen tehdä hypoteesi, että piispanvirkaa koskevan käsityksen määrittely ylti entisestään vuonna 1965 päättyneen Vatikaanin ekumeenisen kirkolliskokouksen jälkeen. Tulevan tutkimuksen selvitettäväksi jää, löysivätkö piispat ekumeenisesti yhä aktiivisempien vuosien aikana yhtenäisemmän käsityksen virkansa teologiasta.

## LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

ALAJA, OSMO

1959 *Pientä puhetta papeille ja maallikoille: Kirje Mikkelin hiippakunnan seurakunnille*. Porvoo: WSOY.

1962 *Kutsutut ja valitut*. Porvoo: WSOY.

VON BONSDORFF, MAX

1947 ”Skandinavian kirkkojen elämästä.” *Kristuksen kirkko myrskyssä: Katsaus kristikunnan vaiheisiin viime vuosina*. Toim. Aleks Lehtonen, Max von Bonsdorff, Eino Sormunen, Ilmari Salomies, Väinö Malmivaara & E. G. Gulin. Helsinki: Kirjapaja, 81–104.

CLEVE, FREDERICK

1993 ”Episcopacy in our Churches: Finland.” *Together in Mission and Ministry: Essays on Church and Ministry in Northern Europe*. London: Church House Publishing, 71–84.

CONVOCATION OF CANTERBURY

1948 ”Convocation of Canterbury. Resolution on Relations with the Church of Finland. June 6, 1935.” *Documents on Christian Unity. Third Series 1930–48*. Ed. G. K. A. Bell. London: Oxford University Press.

GULIN, ELIS GIDEON

1944 *Elämän rikkaus Jumalan seurakunnassa*. Helsinki: Kirjapaja.

1945 *Paimenkirje: Tampereen hiippakunnalle*. Helsinki: Otava.

1952 *Kristikunnan elämää vv. 1947–52*. Helsinki: Otava.

LEHTINEN, EERO

1958 *Isien kirkon palveluksessa: Paimenkirje Lapuan hiippakunnalle*. Helsinki: Kirjapaja.

LEHTONEN, ALEKSI

1945 *Paimenkirje 1945: Turun arkkihiippakunnan papistolle ja seurakuntalaisille*. Porvoo: WSOY.

1947 *Arkkihiippakunnan vaiheita 1942–1947*. Turku: Uu-

den Auran Osakeyhtiön kirjapaino.

1950 *Rohkaiskaa mielenne: Arkkipiispan puheita ja tervehdyksiä vuosina 1945–1950*. Porvoo: WSOY.

MALMIVAARA, VÄINÖ

1945 *Hän haavoittaa ja parantaa: Paimenkirje Oulun hiippakunnan seurakunnille ja papistolle*. Helsinki: Kirjapaja.

1947 *Oulun hiippakunta 1942–1946*. Oulu: Salmelan kirjapaino.

PAJUNEN, MIKA K.T.

2008 ”Towards ’A Real Reunion?’: Archbishop Aleks Lehtonen’s Efforts for Closer Relations with the Church of England 1945–1951.” Helsinki: Luther-Agricola-Seura

PARVIO, MARTTI

1970 ”The Post-Reformation Developments of the Episcopacy in Sweden, Finland, and the Baltic States.” *Episcopacy in the Lutheran Church?* Eds. I. Asheim & V. R. Gold. Philadelphia: Fortress, 125–137.

ROSENQVIST, G.O.

1954 *Paimenkirje 1954: Porvoon hiippakunnan papistolle ja seurakuntalaisille*. Käännös Aarne Siirala. Porvoo: WSOY.

SALOMIES, ILMARI

1946 *Että he olisivat yhtä: Tervehdys Mikkelin hiippakunnan papistolle ja seurakunnille*. Helsinki: Otava.

1947 *Viipurin-Mikkelin hiippakunta 1942–1947*. Mikkeli: Länsi-Savon Kirjapaino Oy.

1952 *Ajatuksia ja kysymyksiä kirkkotiellä*. Helsinki: Otava.

SIMOJOKI, MARTTI

1946 *Kirkko*. Helsinki: Kirjapaja.

1952 *Kristus on ensimmäinen: Paimenkirje Mikkelin hiippakunnan seurakunnille*. Porvoo: WSOY.

1958 *Kirkko ja maailma*. Porvoo: WSOY.

1960 *Kirkko ja nykyaika*. Porvoo: WSOY.

SORMUNEN, EINO

1947 *Kuopion hiippakunta 1.9.1942–1.9.1947*. Kuopio: Savon sanomain kirjapaino.

1957 *Kuopion hiippakunta 1.9.1952–31.8.1957*. Pieksämäki: Sisälähetysseuran Raamattutalon kirjapaino.

1963 *Kirkko, Kristuksen ruumis*. Porvoo: WSOY.